

Reading the Deconstructive Discourse of Prophet Abraham in the Holy Quran

Ezzat Molla Ebrahimi

Professor, Department of Arabic Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran

Mohammad Saleh Karami

PhD Student in Arabic Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran

Abstract

Contemplating the meaning and arriving at the meanings of the literary work through the signs and superstructure signs in the text has always been one of the most important concerns and issues facing the critic in literary criticism. Discourse analysis uses various approaches and branches to unravel the two-way connection between language and society and examines the author's ideology behind the texts and its hidden layers. One of the most famous theories in the field of discourse analysis is Norman Fairclough's critical approach, which, while expressing the relationship between the internal and external criteria of the text, examines the ruling power of the society in which the text was formed, with three levels of description, interpretation and explanation. Based on this, the present research tries to analyze and evaluate the story of Prophet Ibrahim (AS) based on the theory of critical discourse of Farklaf in three levels using the descriptive-analytical method. The result of the research shows that there is an unbreakable connection between the language and the social and external context of the story of Prophet Ibrahim (PBUH) in the Holy Quran, which gives a special value to the Quranic story from the point of view of the narrative text and from an ideological point of view.

– Corresponding Author: mebrahim@ut.ac.ir

How to Cite: Molla Ebrahimi, E., Karami, M. S. (2025). Reading the Deconstructive Discourse of Prophet Abraham in the Holy Quran, *Journal of Seraje Monir*, 16(51), 31 -58. DOI: 10.22054/AJSM.2024.79597.2031

Extended Abstract

1. Introduction

Discourse is one of the topics that has found its place in the humanities and has found wide application today. One type of discourse analysis is critical discourse analysis, which has been employed in literary and psychological research over the past few decades. Critical discourse analysis has its roots in critical linguistics. In 1979, a group of linguists founded a critical approach to language, which they called critical linguistics. The aim of this approach was to reveal the hidden power relations and ideological processes present in linguistic texts. Norman Fairclough's theory of critical discourse analysis is one of the most influential approaches to critical discourse analysis, rooted in social constructivism. In this process of discourse analysis, structures and meanings that have ideological burdens are analyzed. In other words, critical discourse analysis aims to "Explore, in a systematic way and using a three-dimensional model, the unknown relationships between texts, events and discursive practices and structures, relations of cultural and social processes at a large scale." The study and analysis of the stories in the Holy Quran, based on the theory of discourse analysis, lead to a rereading of some of the content that lies behind the text and the story. The story of Prophet Abraham, due to its comprehensiveness, appeal, instructive points, and valuable techniques, has been explored by the authors in this study. Therefore, the story in question has been studied based on Norman Fairclough's theory at three levels: description, interpretation, and explanation, in order to obtain a comprehensive, useful, and methodological analysis of this artistic story in the Holy Quran.

2. Literature Review

- Soheila Farhangi and Zeinab Kazemipour (2014), in their article "The Center of Narration in the Story of Abraham Based on Genet's Perspective," have examined the story of the birth of the Prophet from the perspective of Gerard Genet's narratology.

- Hossein Agha Hosseini, Samaneh Zeraati (2010) in their article "A Comparative Study of the Story of Abraham in Exegetical and Mystical Texts Until the Seventh Century AH" have searched for the

story of this Prophet in the most important religious and mystical sources.

- Ali Baqer Taherinia and Maryam Daryanavard (2014), in their article "Analysis of the Structure of the Dialogue Element in the Story of Abraham in the Holy Quran," have explored the expressive subtleties of the dialogue element in this story using a semiotic approach.

3. Methodology

The present study employs a descriptive-analytical method grounded in Fairclough's critical discourse theory. The analysis is conducted at three levels: description, interpretation, and explanation. First, at the descriptive level, the language, structure, and narrative elements of the story of Prophet Abraham are examined in detail. At the interpretive level, the study examines the relationships and conversations among the characters, considering their social context. Finally, at the explanation level, the research investigates the broader social and ideological influences reflected in the story, focusing on how discourse shapes meaning and impacts social institutions. The data for the study are drawn from the Quranic text, and the analysis follows Fairclough's methodological framework to ensure a thorough and systematic evaluation.

4. Results

The research results show that the deconstructive discourse of Prophet Abraham (AS) in the Quranic verses was intended to convey a constructive educational message to humans. For example, where the Prophet portrays his patience and perseverance in the face of divine tests and is exposed to threats and harm while guiding people, these examples illustrate the valuable message of an educational reality presented to enhance the lesson and alertness of readers. A critical discourse analysis of the story of Prophet Abraham in the Holy Quran, with regard to ideological formations, reveals a skillful and calculated discourse. Additionally, unequal and destructive confrontations arise between the individuals involved in the story, who hold heterogeneous positions. Furthermore, there is an unbreakable coherence and connection between the language and the social and external context

of the story of Prophet Abraham in the Holy Quran, which lends special value to the Quranic narrative.

5. Discussion

Contemplating the meaning and deciphering the meanings of a literary work through its signs and super-structural signs has always been one of the most important concerns and issues facing the critic in literary criticism. Discourse analysis employs various approaches and branches to explore the two-way connection between language and society, examining the author's ideology behind the texts and their underlying layers. One of the most famous theories in the field of discourse analysis is Norman Fairclough's critical approach, which, while expressing the relationship between the internal and external criteria of the text, examines the ruling power of the society in which the text was formed, with three levels of description, interpretation, and explanation. Based on this, the present research aims to analyze and evaluate the story of Prophet Ibrahim (AS) through the lens of Fairclough's critical discourse theory, employing a descriptive-analytical method at three levels.

6. Conclusion

In examining the story of Prophet Abraham in the Holy Quran based on Fairclough's theory and in response to the questions raised in this study, we found that: "At the descriptive level, the story of Prophet Abraham is expressed in an eloquent and captivating language that makes it easier to understand the events of the story." The structure and content of the story convey the theme and valuable message. The reader does not encounter complex and ambiguous words in this story, and most of the words carry important and purposeful meanings. The element of repetition in this story revolves around moral, educational, and ideological concepts, which are some of the outstanding features of this story. The spatial setting of the story is also of great importance, and the places mentioned are somehow related to the plot and outcome of the story. At the level of interpretation, it was observed that the type of conversations between the actors and participants in these contexts is formed based on social class and the relationships between them, and is reflected in the text. Based on the

situational context of the story, God has attempted to embody the story in time. At the level of explanation, the effects of official discourse on social institutions and their individuals were examined, as well as how the characteristics of deconstructive discourse are crystallized in the words of the story's characters and their fates.

Keywords: Holy Qur'an, Critical Discourse, Prophet Ibrahim, Fairclough.

خوانش گفتمان ساختارشنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم

عزت ملا ابراهیمی * استاد گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران، تهران، ایران

محمد صالح کرمی دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

تعمق معنا و وصول به مدلولات اثر ادبی از طریق دال‌ها و علائم روستاخت موجود در متن، همواره از مهم‌ترین دغدغه‌ها و مسائل پیش روی ناقد در نقد ادبی بوده است. تحلیل گفتمان تلاش خود را به وسیله رویکردها و شاخه‌های گوناگون، در گره‌گشایی پیوند دوسویه زبان و جامعه بکار می‌گیرد و در پس متون و لایه‌های پنهان آن، به بررسی ایدئولوژی مؤلف می‌پردازد. از مشهورترین نظریه‌های حوزه گفتمان کاوی، رویکرد انتقادی نورمن فرکلاف است که می‌کوشد ضمن بیان ارتباط میان ملاک‌های درونی و برونی متن، قدرت حاکم بر جامعه‌ای را که متن در آن شکل گرفته است، با سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین موردبررسی قرار دهد. بر این اساس پژوهش حاضر درصدد است با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی داستان حضرت ابراهیم (ع) را بر پایه نظریه گفتمان انتقادی فرکلاف در سطوح سه‌گانه تحلیل و ارزیابی کند. برآیند پژوهش نشان می‌دهد که گفتمان ساختارشنانه حضرت ابراهیم (ع) در آیات قرآنی، در راستای القای پیام تربیتی سازنده‌ای برای انسان‌ها بوده است. به‌عنوان مثال آنجا که حضرت صبر و استقامت خود را در برابر امتحانات الهی به تصویر می‌کشد و در راه هدایت مردم در معرض تهدید و آسیب قرار می‌گیرد، همگی نمونه‌هایی از پیام ارزنده یک واقعیت تربیتی است که برای عبرت و هوشیاری خوانندگان ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، گفتمان انتقادی، حضرت ابراهیم (ع)، فرکلاف.

۱- مقدمه

گفتمان از مباحثی است که در علوم انسانی جای خود را باز و امروزه کاربرد وسیعی پیدا کرده است. یکی از گونه‌های تحلیل گفتمان، گفتمان‌کاوی انتقادی است که در دهه‌های گذشته، در پژوهش‌های ادبیات و روان‌شناسی بکار گرفته می‌شد. تحلیل گفتمان انتقادی، ریشه در زبان‌شناسی انتقادی دارد. در سال ۱۹۷۹، گروهی از زبان‌شناسان نگرش انتقادی به زبان را پایه‌گذاری کردند و آن را زبان‌شناسی انتقادی نام نهادند. هدف از این رویکرد، آشکار کردن روابط پنهان قدرت و فرایندهای ایدئولوژی موجود در متون زبانی بود.

نظریه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف از مهم‌ترین رویکردهای تحلیل گفتمان انتقادی است که ریشه در سازه‌گرایی اجتماعی دارد. در این فرایند گفتمان‌کاوی به تجزیه و تحلیل ساختارها و معناهایی پرداخته می‌شود که بار ایدئولوژیکی داشته باشند؛ به عبارت دیگر تحلیل گفتمان انتقادی قصد دارد به «روشی نظام‌مند و با استفاده از مدلی سه‌بعدی، به کاوش در روابط نامعلوم بین متون وقایع و اعمال گفتمانی و ساختارها، روابط فرایندهای فرهنگی و اجتماعی در سطح گسترده بپردازد» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ص ۱۳۲). عناصر تشکیل‌دهنده آن در نمودار زیر ترسیم شده است:

نمودار ۱: مدل سه‌بعدی گفتمان و عناصر تشکیل‌دهنده آن و تعامل این عناصر با یکدیگر

گفتمان انتقادی، گونه مهمی از عملکرد اجتماعی است که دانش، هویت‌ها و روابط

اجتماعی، از جمله مناسبات قدرت را بازتولید می‌کند، تغییر می‌دهد و به سایر ساختارهای اجتماعی آن شکل می‌بخشد. از آنجاکه قرآن کریم دارای جهان‌بینی و ایدئولوژی خاصی می‌باشد و مباحث آن نیز جدای از فرهنگ و جامعه نیست، بنابراین تحلیل تک‌تک مباحث و داستان‌های انعکاس یافته در این کتاب مقدس، از ارزش و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بررسی و تحلیل داستان‌های قرآن کریم بر اساس نظریه تحلیل گفتمان سبب بازخوانی برخی مطالب می‌شود که در ورای متن و داستان نهفته است. داستان حضرت ابراهیم (ع)، به دلیل جامعیت، گیرایی، نکات پندآموز و تکنیک‌های ارزنده‌ای که دارد، مورد کنکاش نگارندگان در این پژوهش قرار گرفته است. از این رو داستان مورد بحث بر اساس نظریه نورمن فرکلاف در سه سطح، توصیف، تفسیر و تبیین بررسی شده است تا تحلیل جامع، مفید و روشمندی از این قصه هنری در قرآن کریم به دست آید.

۱-۱- سؤال تحقیق

پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- برجسته‌ترین گفتمان‌های موجود در بافت داستان حضرت ابراهیم (ع) کدام‌اند؟
- ساختارهای مختلف سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین فرکلاف در این داستان چگونه با مفاهیم ایدئولوژیک پس متن، هم‌خوانی پیدا کرده و در واقع رابطه زبان و جامعه چگونه در این سوره جلوه یافته است؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

امروزه تحقیقات متعددی در زمینه تحلیل گفتمان انتقادی انجام شده است که ذکر همه آن‌ها در این مجال نمی‌گنجد؛ اما از مطالعاتی که درباره داستان حضرت ابراهیم (ع) صورت گرفته است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- سهیلا فرهنگی و زینب کاظمی پور (۱۳۹۳) در مقاله «کانون روایت در داستان حضرت ابراهیم (ع) بر اساس دیدگاه ژنت»، به بررسی داستان تولد آن حضرت، از دیدگاه روایت‌شناسی ژرار ژنت پرداخته‌اند.

خوانش گفتمان ساختار شکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۳۹

- حسین آقا حسینی، سمانه زراعتی (۱۳۸۹) در مقاله «بررسی تطبیقی داستان حضرت ابراهیم (ع) در متون تفسیری و عرفانی تا قرن هفتم هجری»، داستان این حضرت را در مهم‌ترین منابع دینی و عرفانی جستجو کرده‌اند.

- علی باقر طاهری نیا، مریم دریانورد (۱۳۹۳)، در مقاله «تحلیل ساختار عنصر گفتگو در داستان حضرت ابراهیم در قرآن کریم»، ظرافت‌های بیانی عنصر گفتگو را در این داستان با استفاده از رویکرد نشانه‌شناسی مورد کنکاش قرار داده‌اند.

- مریم سامعی و دیگران (۱۳۹۹)، در مقاله «روش قصه‌پردازی قرآن در داستان حضرت ابراهیم (ع)»، روش‌های داستان‌پردازی این قصه قرآنی را بررسی و تحلیل کرده‌اند.

- نعیمه پراندوجی و ناهید نصیحت (۱۳۹۹)، در مقاله «جلوه‌های هنری داستان حضرت ابراهیم (ع) در قرآن»، عناصر و تکنیک‌هایی هنری این داستان را مورد توجه قرار داده‌اند.

۱-۳- داستان حضرت ابراهیم (ع)

گسترش و بقای اعتقاد توحیدی در منطقه بین‌النهرین و اطراف آن، نتیجه تلاش‌های هدایت‌گرانه حضرت ابراهیم (ع) می‌باشد. آن حضرت با بهره‌گیری از حکمت نظری و حکمت عملی، دعوت الهی خویش را بیان نمود. از این رو ابعاد گوناگونی از زندگی و عملکرد ایشان در قرآن کریم بیان شده است (آملی، تفسیر تسنیم سوره عنکبوت / ۱۶-۲۲). گرچه داستان حضرت ابراهیم (ع) همچون بسیاری از داستان‌های قرآن در یک سوره نیامده، اما از کامل‌ترین و طولانی‌ترین قصص قرآنی به شمار می‌رود که در سوره‌های بقره (۱۲۴-۱۲۸، ۲۵۸-۲۶۰)، انبیاء (۷۴-۸۳)، عنکبوت (۱۶-۲۷)، شعراء (۶۹-۸۹)، زخرف (۲۶-۲۸)، مریم (۴۱-۴۹)، ابراهیم (۳۵-۳۸، ۴۷-۴۹)، صافات (۸۳-۱۱۳)، ذاریات (۲۴-۳۷)، هود (۶۹-۷۶)، حجر (۵۱-۵۸) و نحل (۱۲۰-۱۲۳) بازتاب یافته است. خداوند متعال در این سوره‌ها، فرازهای مختلفی از زندگی آن حضرت را بیان می‌دارد که عبارت‌اند از: اقامه دعوت توحیدی، در آتش افکنده شدن وی، بیزاری از بت پرستی، اشاره به دروغین و بی‌خاصیت بودن بت‌ها، براهین حضرت در عدم پرستش ماه، ستارگان و خورشید، زنده کردن پرندگان برای اثبات ضرورت معاد و تأکید بر بازگشت همه مخلوقات به سوی خدا،

سرکشی و عصیان نمود، استغفار وی برای آزر، هجرت او به اتفاق همسر و فرزندش، احداث خانه کعبه، انجام مناسک حج، دعای حضرت برای سرزمین مکه، آزمون ذبح اسماعیل (ع) به فرمان الهی، اختصاص مقام امامت به ابراهیم (ع)، بشارت تولد اسحاق (ع) در سن پیری.

۲- نظریه گفتمان انتقادی فرکلاف

از گفتمان، تعاریف مختلفی ارائه شده است، اما به طور کلی می توان گفتمان را «ارتباط کلامی بین گوینده و شنونده و بازنمود یک صدا در دل یک متن دانست» (میلز، 1382: 7). برخی تحلیل گفتمان یا گفتمان کاوی را «ایجاد سازوکار مناسب و اعمال آن در کشف و تبیین ارتباط متن با کارکردهای فکری-اجتماعی» (یارمحمدی، 1383: 143)، می دانند. به گفته سیما داد، گفتمان اصطلاحی است که «قابلیت ارجاع در زبان شناسی را دارد و اغلب به معنی تسلسل های فراتر از عبارت در گفتار و نوشتار است» (۱۳۹۲: ۴۰۸). تحلیل گفتمان که در زبان فارسی به معنی سخن کاوی، تحلیل کلام و تحلیل گفتار ترجمه شده یکی از گرایش های مطالعات بین رشته ای به شمار می رود که از اواسط دهه ی ۱۹۶۰ تا اواسط دهه ی ۱۹۷۰ ظهور پیدا کرده است. به اعتقاد نورمن فرکلاف، از برجسته ترین نظریه پردازان این حوزه، در سطوح مختلف تحلیل گفتمان انتقادی از مفاهیم بنیادینی چون قدرت، جهان بینی، زبان و ایدئولوژی بحث می شود. در این رویکرد «باید ساختارهای اجتماعی ادراکی را در نظر گرفت که معمولاً فرامتن نامیده می شود. هم زمان باید متن و ساختارهای خرد (لایه سطحی) و کلان (لایه عمقی) را نیز بررسی کرد» (سلطانی، ۱۳۸۷: ۳۵). فرکلاف در تحلیل گفتمان انتقادی بر ایدئولوژی و قدرت تأکید فراوان دارد. از نظر وی ایدئولوژی ابزار ایجاد و حفظ روابط قدرت در جامعه است و به وساطت زبان در نهادهای اجتماعی جریان می یابد (کلانتری، ۱۳۹۱: ۲۲).

از آنجایی که تحلیل گفتمان به واکاوی و تحلیل در سطحی فراتر از جمله می پردازد، بنابراین از نظر فرکلاف، «سطوح تحلیل گفتمان از سه سطح می گذرد، سطح اول: گفتمان به مثابه متن (شامل تحلیل زبانی در قالب واژگان، دستور، نظام آوایی و انسجام در سطح

خوانش گفتمان ساختار شکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۴۱

بالاتر از جمله)، سطح دوم: گفتمان به مثابه تعامل بین فرایند تولید و تفسیر متن (بحث از تولید و مصرف متون)، سطح سوم: گفتمان به مثابه زمینه است که در آن سه مرحله (متن، تعامل بین مرحله تولید و تفسیر و زمینه اجتماعی) در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین بررسی می‌شوند» (حدادی و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۰).

۳- بحث و بررسی

۳-۱- سطح توصیف داستان

توصیف، اولین سطح تحلیل گفتمان است که «لایه‌های خرد از جمله ویژگی‌های ظاهری و قابل درک متن مانند کلمات، جملات و ساختار آن را مورد توجه قرار می‌دهد» (آفاگل زاده، ۱۳۸۵: ۷۲). در این مرحله فرکلاف پرسش‌هایی را بیان می‌دارد که محقق به هنگام تحلیل متن، باید در جهت پاسخ دادن به آن‌ها بکوشد. در سطح توصیف، می‌توان اظهار کرد که داستان حضرت ابراهیم (ع) از یک انسجام و هماهنگی ویژه‌ای برخوردار است. به‌طور کلی، بازگویی داستان بر اساس شیوه روایی سوم شخص شکل می‌گیرد که خداوند متعال به‌عنوان ناظر در داستان حضور دارد و از نزدیک همه‌ی اتفاقات را نظاره می‌کند. همچون بقیه داستان‌های قرآن کریم، راوی آن، دانای کل و ناظر بر احوال قهرمان و شخصیت اصلی داستان است و می‌داند چه اتفاقی افتاده یا خواهد افتاد. ساختار داستان به گونه‌ای است که با یک پیام مهم شروع می‌شود و دنباله‌ی قصه به شیوه روایی پیش می‌رود. در این پژوهش داستان حضرت ابراهیم (ع) از منظر توصیف و بافت بیرونی متن در سه مقوله مورد واکاوی قرار گرفته است که عبارت‌اند از:

۳-۱-۱- تکرار

تکرار از مهم‌ترین مقوله‌های تصویرپردازی و از بارزترین ویژگی‌های هنری قرآن کریم است. البته این «تکرارها مربوط به بخش‌ها و حلقه‌هایی از داستان است، نه کل آن» (پروینی، ۱۳۷۹: ۱۲۴). خداوند متعال گاه برخی از کلمات و عبارات را در سوره‌های قرآنی تکرار می‌نماید تا علاوه زیباسازی ظاهری، مفاهیم عمیق و تأمل‌برانگیز آن‌ها را به

مخاطب القاء کند. در داستان حضرت ابراهیم (ع) که به طور پراکنده در سوره‌های مختلف قرآن بیان شده است، تکرار آیات غالباً بر تصویرگری توحید، نفی بت‌ها و بت‌پرستی، معجزات الهی، قدرت خدای یکتا و غیره تأکید دارد. مفاهیم تکرار شده در این داستان در جدول زیر نشان داده شده است:

مرحله	موضوع	مرحله	موضوع
اول	دعوت عمو و قوم حضرت به سوی خداوند با دلایل منطقی و مستدل	دوم	مخالفت عمو و قومش از پذیرش دعوت او
سوم	بت‌شکنی ابراهیم	چهارم	بازگشت قوم و مواجه شدن با صحنه بت‌های شکسته شده
پنجم	محاکمه ابراهیم و دفاع آن حضرت از خود	ششم	به آتش انداختن ابراهیم
هفتم	یاری خداوند و گلستان شدن آتش	هشتم	محاجه حضرت با ستاره، ماه و خورشیدپرستان
نهم	محاجه ابراهیم با نمرود بر سر مسئله ربوبیت و درنهایت تحیر پادشاه	دهم	درخواست اطمینان قلب از خداوند، کشتن پرندگان توسط حضرت و احیای آن‌ها به اذن الهی
یازدهم	بشارت تولد فرزند توسط ملائکه و اعطای یازده فرزند به حضرت و دریافت خبر عذاب قوم لوط	دوازدهم	اسکان هاجر و اسماعیل در بیابان بی‌آب و علف مکه
سیزدهم	آزمون ذبح فرزند و سربلندی ابراهیم و اسماعیل از این آزمون الهی	چهاردهم	تجدید بنای کعبه توسط ابراهیم و اسماعیل

این مفاهیم به صورت متوالی از یک تا چند بار در قرآن کریم تکرار شده است: نخست در سوره انبیاء (۵۲-۷۰) و صافات (۹۸-۸۵)، مراحل اول تا هفتم، ۲ بار آمده است. از مقایسه این مراحل در دو سوره مزبور و سوره شعراء (۸۲-۶۹) که تنها مراحل اول و دوم را بیان می‌کند و سوره عنکبوت (۱۶-۲۴) که تبشیر و تبتیر آن حضرت و مجازات وی بیان شده است، استنباط می‌شود که در هر فراز جلوه‌ای که با پیام و مقصود آن داستان مناسبت داشته باشد، تکرار شده است. در این سوره‌ها پرسش ابراهیم (ع) از عمو و قومش درباره چیستی بت‌ها و ابطال بت‌پرستی آمده است؛ اما در سوره شعراء قسمت نظری ابطال تفکر بت‌پرستی

خوانش گفتمان ساختارشکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۴۳

گسترش می‌یابد و بیان می‌دارد همان خدایی را می‌پرستم که مرا آفرید و هدایت کرد (شعراء / ۷۸-۸۰). در سوره انبیاء (آیات ۵۲-۶۷) نیز قسمت عملی تفکر نادرست مشرکان درباره شکستن بت‌ها توسط حضرت ابراهیم (ع) مطرح می‌شود. هرچند تمامی مراحل هفت‌گانه فوق در سوره صافات (آیات ۸۴-۹۹) نیز تکرار شده است، اما سوره انبیاء جزئیات بیشتری را توصیف می‌کند. از خلال این گفتمان‌ها برمی‌آید که مردم شهر از مخالفت حضرت ابراهیم (ع) با بت‌ها خبر داشته و پس از مطلع شدن از شکستن آن‌ها، حضرت ابراهیم (ع) را متهم کرده‌اند: (قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِالْهَيْتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ * قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذُكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ) (انبیاء / ۵۹-۶۰).

از دیگر موارد تکرار در داستان، می‌توان به ماجرای دعوت عمو و قوم ابراهیم (ع) به یکتاپرستی اشاره کرد که در سوره زخرف (۲۶-۲۸)، سوره شعراء (۶۹-۸۹)، سوره انعام (۷۴) و سوره مریم (۴۱-۴۸) بازتاب داشته است؛ اما مهم‌ترین عنصر تکرار در این داستان مربوط به بشارت تولد فرزند (حضرت اسحاق) به ابراهیم (ع)، آن‌هم در سن پیری است که در سوره هود (۶۹-۷۶)، حجر (۵۱-۶۰) و ذاریات (۲۴-۳۳) آمده است:

سوره هود	سوره حجر	سوره ذاریات
ورود ملائکه و دادن بشارت	ورود ملائکه	ورود ملائکه و عدم شناخت آنان
پذیرایی آن حضرت از مهمانان	-	پذیرایی آن حضرت از مهمانان
ترس ابراهیم از عدم تناول غذا توسط مهمانان	بیان ترس آن حضرت بدون علت	بیان ترس آن حضرت بدون علت
بشارت تولد حضرت اسحاق	بشارت تولد حضرت اسحاق	بشارت تولد حضرت اسحاق
اظهار شگفتی همسر ابراهیم	اظهار شگفتی همسر ابراهیم	اظهار شگفتی همسر ابراهیم و واکنش وی
مورد رحمت قرار گرفتن آنان توسط فرشتگان	مورد رحمت قرار گرفتن آنان توسط فرشتگان	مورد رحمت قرار گرفتن آنان توسط فرشتگان
جدال ابراهیم با رسولان الهی در مورد عذاب قوم لوط و قطعیت نزول عذاب	بیان عذاب قوم لوط	بیان عذاب قوم لوط و نحوه عذاب آن‌ها

۳-۱-۲- ذکر مکان

مکان، نقش مهمی در شکل‌گیری روند داستان دارد که دیگر عناصر داستانی در این لفافه معنا و ظهور می‌یابند. در واقع «مکان به منزله ظرفی است که حوادث و شخصیت‌ها در درون آن به اجرا درمی‌آید و به‌نوعی آن‌ها را در خود جای داده است» (بوتور، ۱۹۸۶: ۴۷). گاهی مکان وقوع حوادث در قصه‌های قرآنی نامشخص است و گاهی مشخصاً از آن نام برده می‌شود. مکان روایی در داستان حضرت ابراهیم (ع) از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. هر چند خداوند متعال در این داستان نام مکان‌ها را به‌صراحت بیان نمی‌کند، ولی با توجه به نشانه‌ها و علائم موجود در داستان، این مکان‌ها قابل شناسایی و تشخیص هستند (ملاابراهیمی و تاند، ۲۰۲۴: ۳۵۷).

از جمله مکان‌های مهم این داستان، سرزمین مکه است. همان شهری که حضرت ابراهیم (ع) به فرمان الهی، به همراه همسر و فرزندش به آنجا سفر کرد. به گفته قرآن این منطقه در زمان حضور حضرت، سرزمینی خشک و بی‌آب و علف بوده است. حضرت همسر و فرزندش را در آنجا می‌گذارد و خود بازمی‌گردد. به گریه افتادن اسماعیل (ع)، جوشیدن چشمه زمزم به امر الهی و سرازیر شدن برکت و رونق به سرزمین مکه پس از این اتفاق در آیات مختلف بازتاب یافته است: (رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ دُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ) (ابراهیم / ۳۷) [پروردگارا من فرزندانم را در دره‌ای بی‌کشت نزد خانه محترم تو سکونت دادم. پروردگارا تا نماز را به پا دارند. پس دل‌های برخی از مردم را به‌سوی آنان متمایل ساز و آنان را از محصولات مورد نیازشان روزی ده. باشد که سپاسگزار باشند]. همچنین در آیه دیگری حضرت از خداوند می‌خواهد تا این شهر را محل امنی قرار دهد: (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ) (بقره / ۱۲۶) [چون ابراهیم گفت پروردگارا این سرزمین را شهری امن بگردان و مردمش را و هر کس از آنان را که به خدا و روز بازپسین ایمان بیاورد، از فرآورده‌ها

خویش گفتمان ساختار شکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۴۵

روزی بیخشا. آنگاه فرمود هر کس کفر بورزد اندکی برخوردارش می‌کنم، سپس او را با خواری به سوی عذاب آتش می‌کشانم و چه بد سرانجامی است.]

مکان دیگری که در این داستان بیان شده، خانه کعبه است که حضرت ابراهیم به تجدید بنای آن پرداخت: (وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنَا وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ) (بقره/ ۱۲۵) [چون خانه کعبه را برای مردم محل اجتماع و جای امن قرار دادیم و فرمودیم در مقام ابراهیم نمازگاهی برای خود اختیار کنید و به ابراهیم و اسماعیل فرمان دادیم که خانه مرا برای طواف کنندگان و معتکفان و رکوع و سجود کنندگان پاکیزه گردانند]. خداوند در آیاتی دیگر به ساخت خانه کعبه توسط حضرت و فرزندش اشاره می‌کند: (وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ) (بقره/ ۱۲۷) [هنگامی که ابراهیم و اسماعیل پایه‌های خانه کعبه را بالا می‌بردند، می‌گفتند: ای پروردگارا! از ما بپذیر که در حقیقت تو شنوا و دانایی]. به گفته ابن عاشور حضرت ابراهیم (ع) و فرزندش به تنهایی و بدون استعانت از دیگران، این خانه را بنیاد نهادند تا خط بطلانی بر اندیشه بت پرستی بکشند. جاودانه ساختن نام خداوند و اقامه یکتاپرستی از دیگر اهداف ساخت خانه کعبه بوده است. با اینکه سال‌ها از احداث آن گذشته، اما این خانه همچنان محور تجلی تابش نور ایمان است (۱۹۹۷: ۴۷۰).

از مکان‌های دیگری که در این داستان آمده، کوره آتشی است که حضرت ابراهیم در آن افکنده شد؛ اما سرانجام به فرمان الهی، آن مکان برای حضرت به گلستانی زیبا تبدیل گشت: (قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُيُوتًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ) (صافات/ ۹۷) [گفتند برایش خانه‌ای بسازید و او را در آتش بیفکنید].

۳-۱-۳- صحنه پردازی

به زمان و مکانی که در آن فرایند داستانی شکل می‌گیرد، صحنه می‌گویند. صحنه ممکن است در هر داستان متفاوت باشد و عملکرد جداگانه‌ای داشته باشد (میرصادقی، ۱۳۸۰: ۴۴۹)؛ به عبارت دیگر صحنه ظرف زمانی و مکانی وقوع عمل داستان است؛ زیرا هر داستانی

در جایی و در محدوده‌ای از زمان اتفاق می‌افتد. «این موقعیت زمانی و مکانی حوادث قصه، صحنه‌ی داستان را تشکیل می‌دهد» (مستور، ۱۳۷۹: ۴۶). صحنه‌پردازی یکی از عناصر گفتمان کاوی رمان است که می‌توان به‌عنوان ارائه تجربه حسی از طریق زبان تعریف کرد و جان‌مایه اصلی آن قوه تخیل است (عباسی و عبدی، ۱۳۹۱: ۱۱۲). صحنه‌پردازی، به هنگام ترکیب با حرکات طبیعی و غیرطبیعی، بر جذابیت داستان می‌افزاید و مخاطب را تا پایان داستان به دنبال خود می‌کشاند. قرآن کریم با توصیف‌های زیبا و جذاب، تصاویر شورانگیز و پویایی از صحنه‌های مختلف داستان در ذهن مخاطب القا می‌کند. صحنه‌پردازی در داستان حضرت ابراهیم (ع) از بسامد بالایی برخوردار است که بدین قرارند:

زنده شدن پرندگان: (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أُولَٰئِكَ تُؤْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ) (بقره / ۲۶۰)، تصویر قطعه قطعه کردن پرندگان، پراکنده ساختن آن‌ها بر فراز کوه‌ها و پیوند مجدد اعضای بدن آن‌ها، با هدف برانگیختن شکفتی خواننده درباره قدرت بی‌انتهای خداوند و چگونگی تحقق معاد رخ داده است.

گلستان شدن آتش بر حضرت: (قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ) (انبیاء / ۶۹)، پس از شکستن بت‌ها، حضرت محاکمه و به آتش افکنده شد. مخاطب در اوج ناباوری مشاهده می‌کند که آتش در این صحنه، ماهیت سوزندگی خود را از دست می‌دهد. از این رو بر ابراهیم (ع) سرد می‌شود و او به سلامت از آن بیرون می‌آید.

فرزنددار شدن ابراهیم (ع) و همسرش در کهن سالی، از جمله صحنه‌هایی است که آنان را عمیقاً به تحیر وامی‌دارد: (قَالَتْ يَا وَيْلَتَىٰ أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ) (هود / ۷۲). فرستادگان الهی چون تعجب حضرت و ساره را دیدند، بلافاصله عنایات گذشته و مواهب خاص الهی بر این خاندان را یادآوری کردند و به ایشان گفتند: (قَالُوا اتَّعَجِبِينَ مِّنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحِمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ) (هود /

خوانش گفتمان ساختارشکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۴۷

۷۳). از این آیات استنباط می‌شود که نزول نعمت‌های خاص الهی تنها مختص به حضرت ابراهیم (ع) نیست و در هر زمانی جریان داشته و دارد. از این رو طرح برش‌های مختلفی از داستان زندگی حضرت ابراهیم (ع)، تنها برای بیان معجزه و امور خارق‌العاده نیست؛ بلکه عبرتی برای بندگان خداست و سبب افزایش ایمان و معرفت آن‌ها نسبت به خداوند می‌شود.

۲-۳- سطح تفسیر

متون بر اساس پیش‌فرض‌هایی که به ویژگی‌های متنی ارزش می‌دهد، تولید و تفسیر می‌شوند. فرکلاف تفسیر را «ترکیبی از محتویات خود متن و ذهنیت مفسر می‌داند و مقصود از ذهنیت مفسر را دانش زمینه‌ای مفسر می‌داند که در تفسیر متن به کار می‌گیرد» (۱۳۷۹: ۲۱۵). در مرحله‌ی تفسیر است که با تطبیق نشانه‌های متنی در مرحله توصیف و تحلیل آن‌ها در بینامتنیت و بافت موقعیت، معنا سازی از نشانه‌های اجتماعی تا تبدیل نشانه‌ها به متن و معانی جدید مشخص می‌شود. مفسر در این سطح از تفسیر، باید به مفاهیم مختلفی مانند بینامتنیت، زبان استعاری و سایر ویژگی‌های زبانی توجه کند که به سبب گستردگی دامنه بحث، در این پژوهش تنها به دو محور مهم یعنی زمان و عاطفه بسنده شده است؛ زیرا از زمان داستان به عنوان ظرفی برای شکل‌گیری ماجراها و روابط میان رویدادهای داستان یاد می‌شود و عاطفه نیز به عنوان انگیزه یا انگیزه‌هایی که در شکل‌گیری روند داستان مؤثر است، در اینجا مورد کنکاش قرار می‌گیرد.

۲-۳-۱- زمان

عنصر زمان در سطح تفسیر از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. این عنصر با عنصر مکان گره خورده و از هر دو به عنوان صحنه یاد می‌شود. چه، در عنصر زمان است که حوادث داستان اتفاق می‌افتد و متناسب با موضوع داستان، زمان و مکانی برای آن در نظر گرفته می‌شود. داستان حضرت ابراهیم (ع)، با کار بست عنصر زمان در القای حوادث داستان نقش مهمی را ایفا کرده است. یکی از ظروف زمان این داستان که در کاربرد برهان‌های دعوت

آن حضرت در نفی پرستش اجرام آسمانی جریان دارد، ظرف زمانی شب است: (قَلَمًا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَأُحِبُّ الْأَفْلِينَ) (انعام/ ۷۶). استدلال حضرت به هنگام افول و غروب ماه، ستارگان و خورشید در هنگام شب، بر عدم الوهیت اجرام آسمانی تأکید می‌کند و ایشان آن‌ها را شایسته عبودیت و ربوبیت نمی‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۴/۵۶).

از ظروف زمانی دیگری که در این داستان با تعابیر مختلفی تکرار شده، ظرف روز قیامت است: (وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ) (شعراء/ ۸۲). این ظرف در آیاتی چون (وَلَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبْعَثُونَ) (شعراء/ ۸۷) و (يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ) (شعراء/ ۸۸) جریان می‌یابد و خداوند متعال مکرراً حوادث این روز را بازگو می‌کند.

زمان در قصه‌ی حضرت ابراهیم (ع) از ترتیبی منطقی و طبیعی بهره‌مند است. به‌عنوان مثال ذکر پدیده شب و روز و یا اجرام آسمانی از قبیل ماه، ستارگان و خورشید در گفتمان ساختارشکنانه حضرت ابراهیم (ع) با رعایت ترتیب منطقی و طبیعی زمان صورت گرفته است (انعام/ ۷۶-۷۹). از این رو میان شگردهای زمانی قصه که از شگردهای غیر متغفن و عادی است با محتوا و رویکرد دینی و اجتماعی داستان، تناسب قابل ملاحظه‌ای وجود دارد.

۳-۲-۲- عاطفه داستان

عاطفه واکنشی احساسی است که ضمیر انسان در قبال حادثه، منظره و موقعیتی تأثیرگذار از خود بروز می‌دهد (تونجی، ۱۹۹۲: ۱۲). عاطفه عبارت از حالتی چون اندوه و شادی، امید و یأس، حیرت و تعجب، خشم و ترس، رغبت و نفرت است که حادثه یا هر عامل دیگری در ذهن ادیب ایجاد می‌کند و او می‌کوشد این حالت‌ها و تأثیرات ناشی از آن را همان‌طور که خود احساس کرده است به دیگران نیز منتقل کند (خفاجی، ۱۹۹۵: ۴۴). این عنصر به اثر ادبی صفت جاودانگی می‌بخشد.

عاطفه از اصلی‌ترین محرک‌ها در ایجاد رویداد یک داستان است. در واقع مجموعه‌ای از صورتک‌های زبانی نظیر اشکال صور خیال و گونه‌های موسیقی که برخی از آن‌ها در

خوانش گفتمان ساختار شکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۴۹

سطح توصیف داستان حضرت ابراهیم (ع) بررسی شد، از عاطفه‌ای قوی ناشی می‌شود که در سطح تفسیر نیز مورد بحث قرار می‌گیرد. عاطفه‌های این داستان حول محور شخصیت‌های گوناگون دور می‌زند؛ از جمله ترس حضرت ابراهیم (ع) هنگام ورود فرشتگان به منزلش: (فَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ) (ذاریات / ۲۸). تعجب و حیرت ساره از شنیدن خبر فرزندآوری در کهنسالی: (أَقْبَلَتْ امْرَأَتُهُ فِي صِرَّةٍ فَاصْبَرَ وَجَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ) (ذاریات / ۲۹). درخواست حضرت ابراهیم (ع) از پروردگار برای حصول اطمینان قلبی و افزایش یقین در زنده کردن مردگان: (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أُولِمُ تُوْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَكِنَّ لِيْطْمِئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِنَّكَ تَمَّ اجْعَلْ عَلَيَّ كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَا تَيْنِكَ سَعْيًا وَاغْلَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ) (بقره / ۲۶۰). عاطفه امید به رحمت الهی به هنگام در آتش افکندن حضرت و اطمینان از کمک و عنایت پروردگار: (قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَيَّ إِبْرَاهِيمَ) (انبیاء / ۶۹). تحیر و مبهوت ماندن نمرود در قبال استدلال‌های حضرت ابراهیم (ع) در معرفی قدرت لایزال خداوند: (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ) (بقره / ۲۵۸). در بخشی از داستان عنصر عاطفه به اوج خود می‌رسد و آن هنگام آزمایش حضرت ابراهیم (ع) توسط خداوند در قربانی کردن فرزند خویش است که عاطفه نگرانی، عشق، امید، شور و دلدادگی در آن متبلور می‌شود: (فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَىٰ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَىٰ قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ) (صافات / ۱۰۲).

۳-۳- سطح تبیین

هدف از این مرحله، توصیف گفتمان به‌عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی است (محسنی، ۱۳۹۱: ۷۱). در تحلیل این سطح از داستان ابراهیم (ع) باید گفت که روند شکل‌گیری قصه از یک سری عوامل و انگیزه‌هایی تشکیل شده است که در ایجاد کنش‌های اجتماعی و دیگر جریان‌ات گسترده‌ای که در قصه رخ می‌دهد نقش به‌سزایی

دارد. بدون شک، مناسبات اجتماعی آن زمان و یا آنچه قرار است در زمان‌های بعدی رخ دهد، در شکل‌گیری حوادث و رویدادهای پسین داستان تأثیر می‌گذارد. بر این اساس ساختار اجتماعی در ایجاد گفتمان ساختارشکنانه در قصه ابراهیم (ع) نقش به‌سزایی دارد. گفتنی است که دو شاخصه اصلی کشمکش و ایدئولوژی در سطح تبیین بررسی می‌شود که تحلیل و شرح آن به ترتیب زیر است:

۳-۳-۱- کشمکش

عنصر کشمکش به‌نوبه خود یکی از برجسته‌ترین عناصر داستانی به‌شمار می‌رود و گفتگوی میان دو شخص را به نمایش می‌گذارد تا از این رهگذر بتوان به افکار آن‌ها پی برد. رضا براهینی عنصر کشمکش را روبرو شدن دو جبهه و قرار گرفتن آن‌ها در برابر یکدیگر توصیف می‌کند و آن را سنگربندی دو متخاصم و دو نیروی مخالف می‌داند (۱۳۶۸: ۱۶۱). در واقع در جریان کشمکش میان دو شخص است که حوادث داستان مجالی برای بروز و ظهور می‌یابد و از راز آن پرده برداشته می‌شود. در داستان حضرت ابراهیم (ع) عنصر کشمکش از بسامد بالایی برخوردار است. چه، اتفاقات و رویدادها در این عنصر به نمایش گذاشته می‌شود و گره داستان را باز می‌کند. داستان حضرت ابراهیم (ع) از چندین حادثه مجزا ولی مرتبط باهم تشکیل شده و هر یک از این حوادث دارای گره‌افکنی، هول و ولا، اوج و گره‌گشایی است. با این تفاوت که عنصر کشمکش در حوادثی که در سرنوشت ابراهیم (ع) تعیین‌کننده بوده‌اند، بازتاب قوی‌تری دارد.

نخستین حادثه ساختارشکنانه، در واقعه بت‌شکنی حضرت و در آتش افکنده شدن او تجلی می‌یابد؛ رویدادهای آن از نقطه‌ای آغاز می‌شود که در اصطلاح ادبیات داستانی آن را نقطه گره‌افکنی می‌نامند و عبارت است از سوگندی که ابراهیم (ع) آن را اعلام کرد و

خوانش گفتمان ساختارشکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۵۱

یا به نقل برخی تفاسیر آن را مخفی نگه داشت (نک: طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۶/۶)، مبنی بر اینکه چاره‌بتهای آن‌ها را خواهد کرد (نک: انبیاء/ ۵۷). این رویداد زمانی به نقطه اوج خود می‌رسد که ابراهیم (ع) به منظور بیدار ساختن وجدان خفته مشرکان، بت‌های آن‌ها را شکست و تیر را بر دوش بت بزرگ‌تر نهاد: (فَجَعَلَهُمْ جُنُودًا أَلَا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ) (انبیاء/ ۵۸).

آخرین بخش این فراز از داستان با حادثه انداختن حضرت در آتش آغاز می‌شود و آن زمانی است که مشرکان با وجود پی بردن به درستی سخنان ابراهیم (ع) از عقاید باطل خود دست برنداشتند و تصمیم گرفتند او را مجازات نمایند. از این رو، آتشی عظیم برپا کردند تا ابراهیم (ع) را در آن بسوزانند. هول و ولای داستان از این نقطه آغاز می‌شود. گویی مردم از سرنوشت حضرت ابراهیم (ع) نگران‌اند و از عاقبت کار او بیم دارند: (قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ) (صافات/ ۹۷).

بحران داستان در صحنه در آتش افکندن حضرت به اوج خود می‌رسد؛ اما پس از مدت کوتاهی با سرد شدن آتش و تبدیل شدن آن به گلستان، لحظه گره‌گشایی فرا می‌رسد؛ لحظه‌ای که همه چیز به طور قطعی تحقق می‌یابد و داستان به پایان می‌رسد؛ اما پایان داستان برای خوانشگران بسیار غیر مترقبه است: (قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ) (انبیاء/ ۶۹) و خداوند به دنبال این حادثه از خسارت ابدی مشرکان پرده برمی‌دارد: (وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ) (انبیاء/ ۷۰). ذات مقدس الهی در فراز پایانی داستان، واقعیت‌ها را روشن می‌سازد و ترسیم‌گر صحنه شکست خفت‌بار معاندان است.

نمونه دیگری از عنصر کشمکش را باید در ماجرای جدال حضرت ابراهیم (ع) با نمرد و استدلال‌های متقن او در بیان قدرت لایزال الهی جستجو کرد. در نتیجه آن براهین منطقی است که پادشاه مستبد تسلیم می‌شود و مغلوب شدن خود را با حالت تحیر و مبهوت شدن اعلام می‌کند: (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ) (بقره/ ۲۵۸).

ماجرای خواب دیدن حضرت ابراهیم (ع) و به قربانگاه بردن اسماعیل (ع)، از دیگر موارد بروز کشمکش است که گره افکنی داستان از همین جا آغاز می‌شود و حضرت ابراهیم (ع) پس از این خواب در اوج نگرانی و دودلی قرار می‌گیرد. چه، از یک سو توان ذبح فرزند خویش را ندارد و از سوی دیگر نمی‌تواند از فرمان پروردگار سرپیچی کند. لذا تصمیم می‌گیرد موضوع را با حضرت اسماعیل (ع) در میان بگذارد که وی پس از شنیدن سخنان پدر، خواستار اجرای فرمان الهی می‌شود: (فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ أَفَعَلُ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ) (صافات / ۱۰۲). با آماده شدن اسماعیل (ع) برای رفتن به قربانگاه و قرار گرفتن در این جایگاه، داستان به مرحله هول و ولا می‌رسد. بحران داستان زمانی آغاز می‌شود که ابراهیم (ع) چاقو را روی گلوی اسماعیل می‌فشارد: (فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ) (صافات / ۱۰۳). خواننده در این هنگام به شدت نگران سرنوشت اسماعیل (ع) است و از مرگ او بیم دارد؛ اما با فرستاده شدن قوچی عظیم از جانب پروردگار و قربانی شدن آن به جای اسماعیل (ع) (وَقَدَّيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ) (صافات / ۱۰۷)، گره‌گشایی در داستان رخ می‌دهد و داستان پایان خوشی می‌یابد: (إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ) (صافات / ۱۰۶).

بشارت تولد اسحاق (ع) نمونه دیگری از کشمکش‌های این داستان است. گره‌افکنی داستان از قسمتی شروع می‌شود که میهمانانی ناشناس به منزل حضرت ابراهیم (ع) می‌آیند و از غذایی که میزبان برایشان تدارک دیده است، تناول نمی‌کنند. این امر نگرانی ابراهیم (ع) را برمی‌انگیزد و از آن‌ها می‌ترسد. در اینجا هول ولای داستان رخ می‌دهد: (فَلَمَّا رَأَى أَن يُدْيَهُمْ لَأَ تَصِلَ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ) (هود / ۷۰). زمانیکه فرستادگان الهی به حضرت و همسرش مژده تولد فرزندی را می‌دهند، داستان به نقطه اوج و بحران خود می‌رسد: (قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ) (هود / ۷۲). حضرت ابراهیم (ع) و ساره از این امر بسیار متعجب می‌شوند؛ اما فرشتگان به آنان اطمینان می‌دهند که این امر با اراده خداوندی تحقق خواهد یافت. در این بخش گره‌گشایی در داستان رخ می‌دهد: (قَالُوا اتَّعَجِبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحِمَتُ اللَّهُ

خوانش گفتمان ساختار شکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۵۳

وَبَرَكَاةُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ (هود/ ۷۳).

۳-۳-۲- تفکر یا ایدئولوژی

ایدئولوژی یکی از برجسته ترین مقوله های داستانی است؛ زیرا در فکر و اندیشه ی صاحب متن است که درون مایه و محتوای داستان شکل می گیرد. ایدئولوژی حاکم در داستان حضرت ابراهیم (ع) بر مبنای قدرت مطلقه الهی و قادر بودن ذات مقدس اله، طراحی شده و نوعی حکمت در آن نهفته است. این داستان مفاهیم ارزشی متعددی را در بردارد که با سرنوشت انسان گره خورده است. خواننده در این داستان درمی یابد که تلاش انسان های شرور برای تغییر مشیت الهی کاری عبث و بیهوده است. نمود این پیام حکمت آمیز را می توان را در ماجرای به آتش افکندن حضرت ابراهیم (ع) و سرد شدن آتش به قدرت لایزال الهی مشاهده کرد: (فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ) (صافات/ ۹۸) و یا آیه: (وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ) (انبیاء/ ۷۰). در نتیجه مفاهیم این آیات با مضمون مالکیت فراگیر الهی که فرموده است: (وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) (آل عمران/ ۱۸۹) تناسب و هماهنگی کامل دارد؛ زیرا در این آیات مشخص می شود که هیچ کاری برای پروردگار جهان دشوار نیست. هر کاری، حتی دشوارترین آن ها را که خداوند اراده کند، تحقق می یابد. همچنین در ماجرای بشارت تولد اسحاق (ع) با وجود کهولت سن حضرت ابراهیم (ع) و همسرش نشان از قدرت نامحدود خداوند دارد؛ همان خدایی که آتش را بر ابراهیم (ع) سرد کرد و او را بر بت پرستان پیروز گردانید، می تواند به پیرزنی عقیم و شوهری سالخورده، فرزندان شایسته عطا فرماید: (قَالُوا كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ إِنَّهُ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ) (ذاریات/ ۳۰). کما اینکه در گذشته نیز نعمت های فراوانی به این خاندان عطا فرموده است: (قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحِمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ) (هود/ ۷۳). ایدئولوژی حاکم دیگری در این داستان وجود دارد که در ماجرای آزمایش و ابتلای حضرت در ذبح فرزند خود تجلی می یابد. او سرانجام با تسلیم محض بودن در برابر اوامر الهی، از این آزمون سربلند بیرون می آید: (قَدْ صَدَّقَتِ الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ) (صافات/ ۱۰۵). با توجه به اینکه حضرت ابراهیم (ع)

در این قصه شخصیت اصلی و نقش اساسی را ایفا می‌کند، آزمون‌دهنده اصلی الهی نیز خود اوست که سرانجام نبی خدا در دشوارترین حالت آزمون، یعنی ذبح عزیزترین مونس خود، پیروز می‌گردد. از این رو خداوند مقام نبوت را در ذریه صالح او قرار می‌دهد.

نتیجه‌گیری

در بررسی داستان حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم بر اساس نظریه فرکلاف و در پاسخ به پرسش‌های مطرح‌شده در این پژوهش دریافتیم که:

در سطح توصیف می‌توان ذکر کرد که داستان حضرت ابراهیم (ع) به زبانی شیوا و گیرا بیان شده است که فهم حوادث داستان را آسان‌تر می‌کند. ساختار و محتوای قصه، نشان‌دهنده بن‌مایه و پیام ارزشمند داستان است. خواننده در این داستان به کلمات پیچیده و مبهم بر نمی‌خورد و غالب کلمات بردارنده معنایی مهم و هدف‌دار است. عنصر تکرار این داستان بر محور مفاهیم اخلاقی، تربیتی و عقیدتی می‌چرخد که یکی از ویژگی‌های ممتاز این داستان به شمار می‌رود. صحنه‌ی مکانی داستان نیز از اهمیت بسزایی برخوردار است و مکان‌های ذکرشده به‌نوعی با پیرنگ و نتیجه‌ی داستان ارتباط دارد.

در سطح تفسیر مشاهده گردید که عوامل و انگیزه‌های مهمی متأثر از رویکردهای مختلف اجتماعی، در پدید آوردن بسیاری از رویدادهای داستان دخیل بوده است. در هر کدام از این رویدادها، افراد متفاوت با جایگاه اجتماعی خاص خود مشارکت دارند. در واقع نوع گفتگوهای فاعلان و مشارکان این بافت‌ها بر اساس طبقه اجتماعی و روابط میان آن‌ها شکل می‌گیرد و در متن، بازتاب می‌یابد. بر اساس بافت موقعیتی داستان، خداوند به تجسم زمانی قصه مبادرت ورزیده است. در این سطح، عاطفه نیز به‌عنوان عامل مهمی در شکل‌گیری حوادث داستان نقش داشته که انواع حالات عاطفی موجود در داستان نیز گویای این مطلب است.

در سطح تبیین، آثار گفتمان رسمی بر نهادهای اجتماعی و افراد آن مورد بررسی قرار گرفت و اینکه شاخصه‌های گفتمان ساختارشکنانه چگونه در سخنان شخصیت‌های داستان و سرنوشت آنان تبلور می‌یابد. تحلیل گفتمان انتقادی داستان حضرت ابراهیم (ع) در قرآن

خوانش گفتمان ساختارشکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۵۵

کریم با توجه به صورت‌بندی‌های ایدئولوژیکی، گفتمانی ماهرانه و حساب‌شده به نظر می‌رسد. همچنین رویارویی‌های نابرابر و ساختارشکنانه‌ای میان افراد درگیر ماجرا با جایگاه‌های ناهمسنگی، به وقوع می‌پیوندد. گذشته از این، میان زبان و بافت اجتماعی و بیرونی قصه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم انسجام و پیوند ناگسستنی وجود دارد که از جهت متن روایی به داستان قرآنی ارزش خاصی می‌بخشد.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Ezzat Molla Ebrahimi
Mohammad Saleh
Karami

<http://orcid.org/0009-0001-6856-7500>

<http://orcid.org/0009-0007-0007-1609>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم

- آقاگل زاده فردوس (۱۳۸۵)، *تحلیل گفتمان انتقادی*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۹۹۷)، *التحریر والتنوير، الجزائر: دار بن باديس*.
- براهینی رضا (۱۳۶۸)، *قصه نویسی*، چاپ ۴، تهران: البرز.
- بوتور، میثال (۱۹۸۶)، *بحوث فی الروایة الجدیدة، به کوشش فرید آنطونیوس*، چاپ ۳، بیروت: منشورات عویدات.
- پروینی، خلیل (۱۳۷۹)، *تحلیل ادبی و هنری داستان‌های قرآنی*، تهران: فرهنگ گستر.
- تونجی، محمد (۱۹۹۹)، *المعجم المفصل فی الأدب*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- حدادی، (۱۳۹۱)، «کردار گفتمانی و اجتماعی در رمان مدار صفر درجه بر پایه الگوی تحلیل گفتمان فر کلاف»، *نقد ادبی*، ش ۱۸، صص ۲۵-۵۰.
- خفاجی، عبدالمنعم (۱۹۹۵)، *مدارس النقد الأدبی*، بیروت: دار العصریه اللبنانیه.
- داد، سیما (۱۳۹۲)، *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، چاپ ۶، تهران: مروارید.
- سلطانی، سید علی اصغر (۱۳۸۷)، *قدرت گفتمان و زبان*، تهران: نشر نی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲)، *مجمع البیان فی التفسیر القرآن*، بیروت: دار المعرفه.
- عباسی، نسرین و صلاح الدین عبدی (۱۳۹۱)، «بررسی رمان «الصبار» سحر خلیفه بر اساس الگوی تحلیل گفتمان انتقادی فر کلاف»، *نقد ادب معاصر عربی*، سال ۲، شماره ۳، صص ۱۰۱-۱۲۳.
- فر کلاف، نورمن (۱۳۷۹)، *تحلیل انتقادی گفتمان*، ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- کلانتری، عبدالحسین (۱۳۹۱)، *گفتمان از سه منظر زبان شناختی فلسفی و جامعه شناختی*، تهران: نشر جامعه شناسان.
- محسنی، محمدجواد (۱۳۹۱)، «جستاری در نظریه و روش تحلیل گفتمان فر کلاف»، *معرفت فرهنگی اجتماعی*، سال ۳، شماره ۳، صص ۶۳-۸۶.
- مستور، مصطفی (۱۳۷۹)، *مبانی داستان کوتاه*، تهران: نشر چشمه.

خوانش گفتمان ساختارشکنانه حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم؛ ملا ابراهیمی و کرمی | ۵۷

ملا ابراهیمی، عزت و بایزید تاند (۲۰۲۴)، «الملاحح السیمیائیة والحجاجیة فی القصص القرآنیة، قصة النبی ابراهیم (ع) فی سورة الانبیاء أنموذجا»، *مجلة المصباح*، شماره ۵۳، صص ۳۴۵-۳۷۶ مؤمنی، محمد (۱۳۹۵)، «بررسی تحلیل گفتمان انتقادی سوره یوسف (ع) بر اساس الگوی نورمن فرکلاف»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی در مطالعات زبان، تهران: موسسه آموزش عالی نیکان.

میر صادقی، جمال (۱۳۸۰)، *عناصر داستان*، چاپ ۴، تهران: نشر سخن.

میلز، سارا (۱۳۸۲)، *گفتمان*، ترجمه فتاح محمدی، زنجان: هزاره سوم.

یار محمدی، لطف الله (۱۳۸۳)، *گفتمان شناسی رایج و انتقادی*، تهران: هرمس.

References [In Persian & Arabic]

The Holy Qur'an.

Aqagolzadeh, F. (2006). *Critical Discourse Analysis*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Ibn 'Āshūr, M. (1997). *al-Tahrīr wa al-Tanwīr*. Algeria: Dār Ibn Bādīs.

Barahini, R. (1989). *Fiction Writing*. (4th ed.). Tehran: Alborz.

Butor, M. (1986). *Studies in the New Novel*. (F. Antonius, Ed.) (3rd ed.). Beirut: 'Uwāydāt Publications.

Parvini, Kh. (2000). *Literary and Artistic Analysis of Qur'anic Stories*. Tehran: Farhang Gostar.

Tunjī, M. (1999). *al-Mu'jam al-Mufaṣṣal fī al-Adab*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.

Haddādī. (2012). Discourse and Social Action in the Novel *Zero Degree Orbit* Based on Fairclough's CDA Model. *Naqd-e Adabī*, 18, 25-50.

Khafājī, A. (1995). *Madāris al-Naqd al-Adabī*. Beirut: Dār al-'Aṣriyya al-Lubnaniyya.

Dad, S. (2013). *Dictionary of Literary Terms*. (6th ed.). Tehran: Morvarid.

Solṭāni, A. (2008). *Power, Discourse, and Language*. Tehran: Ney Publishing.

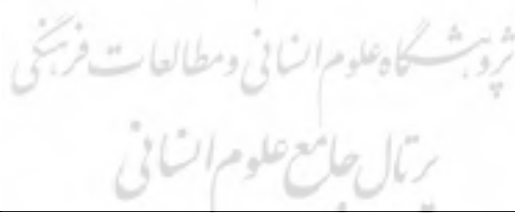
Ṭabāṭabā'ī, M. (2011). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Mu'assasa al-'A'lamī li-l-Maṭbū'āt.

Ṭabrisī, F. (1412). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Ma'rifa.

Abbāsī, N; 'Abdī, S. (2012). "A Study of Sahar Khalifeh's Novel *al-Ṣabbār* Based on Fairclough's CDA Model." *Criticism of Contemporary Literature*. 2(3), 101-123.

Fairclough, N. (2000). *Critical Discourse Analysis*. (F. Shayesteh Piran et al., Trans.). Tehran: Center for Media Studies and Research.

- Kalantari, A. (2012). *Discourse from Three Perspectives: Linguistic, Philosophical, and Sociological*. Tehran: Sociologist Publishing.
- Mohseni, M. (2012). "A Study of Fairclough's Theory and Method of Critical Discourse Analysis." *Social Cultural Knowledge*. 3(3), 63–86.
- Mastour, M. (2000). *Foundations of the Short Story*. Tehran: Cheshmeh.
- Mulla Ibrahimi, I; Tand, B. (2024). "Semiotic and Argumentative Features in Qur'anic Narratives: The Story of Prophet Abraham (AS) in Sūrat al-Anbiyā' as a Model." *al-Misbah*. 53, 345–376.
- Mo'meni, M. (2016). "Critical Discourse Analysis of Surah Yūsuf (AS) Based on Fairclough's Model." *4th International Conference on Applied Research in Language Studies*. Tehran: Nikan Higher Education Institute.
- Mir Šadeqi, J. (2001). *Elements of Fiction*. (4th Ed.). Tehran: Sokhan.
- Mills, S. (2003). *Discourse*. (F. Mohammadi, Trans.). Zanjan: Hezareh Sewwom.
- Yar Mohammadi, L. (2004). *Mainstream and Critical Discourse Studies*. Tehran: Hermes.

استناد به این مقاله: ملا ابراهیمی، عزت، کرمی، محمدصالح. (۱۴۰۴). خوانش گفتمان ساختارشکنانه حضرت

ابراهیم (ع) در قرآن کریم، دو فصلنامه علمی سراج منیر، ۱۶(۵۱)، ۳۱-۵۸.

DOI: 10.22054/AJSM.2024.79597.2031

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.